

Светове на училището

СИМВОЛНА ТОПОЛОГИЯ НА БАЛКАНИТЕ (Балканският съсед в представите на днешните български тийнейджъри)¹

НИНА НИКОЛОВА, СВЕТЛАНА СЪБЕВА, МИЛЕНА ЯКИМОВА,
МАРТИН КАНУШЕВ

Резюме: В основата на този текст е част от данните от емпиричното изследване „Образът на балканския съсед в съзнанието на българския тийнейджър“. Теоретичният инструментариум на изследването се основава на „топографски модел“ на балканските взаимодействия, в който аналитично се разчленяват пластът на обективните и пластът на дискурсивните дистанции, структуриращи образа на балканския съсед. Идеиният замисъл на изследването се разполага в по-широкия контекст на диагностиките на „кризата на националната идентичност“ и по-точно на диагностиките на балканското пространство не като автономно поле на взаимодействия, а като пространство, чийто символен център е извън него. Още повече, че поради отсъствието на активни междубалкански обмени днес самите отношения са застинали в предразсъдъчни образи. Което предпостави и необходимостта да търсим тъкмо символния пласт на всекидневното знание за балканския друг.

I. ТЕОРЕТИЧНИ ПРЕДПОСТАВКИ И МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО²

Без да представяме изчерпателно теоретичните основания и хипотезите на изследването, тук ще маркираме само *два проблемни контекста*, които според нас са емблематични за социологическата му ориентация — т.е. ориен-

¹ Това изследване, осъществено от Института за критически социални изследвания, стана възможно със сътрудничеството на Фондация „Балкански колежи“, чиито проект „Образът на другия в учебниците по история на балканските страни“ е финансиран по програмата Phare-демократия микропроекти 1996. Цялостният проект на Фондацията обхваща и изследване на учебниците по история от шест балкански страни — Турция, Сърбия, Румъния, Македония, Гърция и България. Фондацията иницира балканско училище в София, на което оказва финансова и методическа подкрепа. Така че проектът всъщност е подчинен на логиката на една педагогическа задача: как да се преподава история на многоетнична аудитория от тийнейджъри.

² Изследването, което представяме в тази статия, е част от цялостния проект на Фондация „Балкански колежи“; част, тематизираща само представата за балканския съсед в съзнанието на българския тийнейджър. Изследването, проведено на терен в периода 7.05 — 16.05.1997 г. по метода на груповата анкета, обхваща три съвкупности — шестокласници, ученици от горен курс, изучаващи нова българска история и студенти първокурсници. В текста използваме данните от отговорите на единадесетокласниците — извадката, реализирана чрез три последователни стъпки, има обем 381 случая и възпроизвежда основните параметри на генералната съвкупност, ко-

тацията не само към регистрирането на „какво“ и „как“ мислят тийнейджърите за „балканския съсед“ (традиционният предмет на имиджологите), а към търсенето на структурни ефекти, които обуславят функционирането на едни или други образи. Несъмнено методическите ограничения оказват влияние върху равнището на обобщенията, но така или иначе резултатите задават една възможна посока за бъдещо задълбочаване на този социологически интерес.

Първият проблемен контекст се отнася до използвания тук „топографски“ модел на балканските взаимодействия. За да ги осмислим структурно, правейки като първа стъпка „епохе“ от историческата емпирия, се нуждаем от модела на картата (предполагащ — както казва Бурдийо — едно релационно, а не субстанциалистко мислене за социалните обекти). В тази карта аналитично различаваме *пласта на обективните дистанции* и *пласта на дискурсивните дистанции* спрямо „центъра“, в който се намира „българското“. Полагаме Балканското пространство като пространство на позициите, където позицията на всеки балканския съсед (мислен тук абстрактно като „исторически индивидуум“, т.е. в неговата неделимост на държава, народ, култура и конкретен индивид) в релация спрямо „българското“ може да се определи по линия на структурите на господство, на „зависимост“ — политическо, религиозно, културно. Обективните дистанции или „безсъзнателната история“ (Бурдийо) несъмнено представляват неартикулируем фон на практическата ориентация в света, но те пробиват, заявяват за себе си в множество символни обозначения, в симптомални ефекти на отговарянето (противоречия, премълчавания, сдвоявания и т.н.). Така например хипотезата ни, че в обективно най-голяма близост до „българското“ — по силата на практически сложили се отношения — се намира „турското“, се потвърди чрез регистрирането на една характерна сплав от патриархално-идилличен и епико-героичен фолклор, с която тийнейджърите асоциират „българското“.

Символизациите на „безсъзнателната история“, отразяваща обективните дистанции, подлежат на вторична артикулация в, така да се каже, картографски обекти с твърди имена. Те собствено са изобразени на *подръчната карта* (ср. Шютц 1984; Райчев и др. 1984: 49), с която ученическото съзнание се ориентира сред трудния балкански терен. Тук турчинът е с шалвари или чалма, а българинът — с народна носия или потури; гъркът е лисица, а и копие, българинът — лъв, а и топ; Македония е „ябълката на раздора на Балканите“. Сърбия — „страната, която загуби българските земи през войните“, а Турция — „вековен поробител“; хората от Балканите са „хора като всички други“, но все пак гъркът е лицемерен, турчинът — жесток, а българинът — гостоприемен и т.н. *Дискурсивните обозначения на тази подръчна карта могат да изразяват отстояния, които не съвпадат по необходимост с обективните дистанции.* Така напр. съжденията, че Македония е „ябълката на раздора на Балканите“ или че е „създадена върху изконни български земи“, с които се съгласяват мнозинството от анкетиранияте, съдържат само на пръв поглед негативни класификации и враждебен импулс. Скритата им логика всъщност се съдържа в „пред-понятието“ за македонец като българин.

то към момента на проучването е от порядъка на 71 000 единици. Изследването се вписва в дългосрочната изследователска програма на ИКСИ върху пренаписванията на историята. На този етап то се ограничава до символните обозначения и седиментациите на историческото знание за балканския друг (за разлика например от изследването „Пренаписванията на новата българска история в учебниците за гимназиите“, където акцентът беше върху учебниковия дискурс).

БИ ЛИ ПРИЕЛ/А/:
(Единадесетокласници, отговорили „Да“)

	грък	турчин	сърбин	румънец	македонец
Да учиш в едно училище с	85%	53%	71%	66%	84%
Да учиш в един клас с	80%	48%	66%	59%	78%
Да седнеш на един чин с	70%	38%	53%	43%	66%
Да се движиш в една компания с	75%	40%	60%	50%	68%
Да имаш за приятел	78%	42%	60%	50%	71%
Да имаш за гадже	62%	22%	37%	26%	50%

**ПРЕДСТАВЕТЕ СИ, ЧЕ ХОРАТА ОТ РАЗЛИЧНИТЕ НАРОДНОСТИ СА ЖИВОТНИ.
КОЙ КАКВО ЖИВОТНО БИ БИЛ?**

	Единадесетокласници 1997
Гъркът	Лисица Елеп Кон
Македонецът	Мечка Магаре Куче
Сърбинът	Лисица Магаре Куче
Румънецът	Куче Котка Чакал
Турчинът	Свиня Змия Вълк
Българинът	Лъв Магаре Куче

**ПРЕДСТАВЕТЕ СИ, ЧЕ ХОРАТА ОТ РАЗЛИЧНИТЕ НАРОДНОСТИ СА ОРЪЖИЯ.
КОЙ КАКВО ОРЪЖИЕ БИ БИЛ?**

	Единадесетокласници 1997
Гъркът	Лък, копие Пистолет Нож
Македонецът	Пушка Нож Пистолет
Сърбинът	Пушка Пистолет Меч
Румънецът	Пушка Нож Пистолет
Турчинът	Ятаган Меч Нож
Българинът	Топ Сабя Пистолет

Вторият проблемен контекст се отнася до това, че така описаният модел на пространствени дистанции отчита диагностиките на, така да се каже, хроничната, периодично възбуждащата се криза на националната идентичност на българина (ср. Грскова и др. 1997), кореняща се в болезненото съзнание за недоевропеизираност. *Балканското пространство не е автономно поле на взаимодействия, то е пространство, чийто символен център е изтеглен извън него.* Така, правейки класификации на съседите си, българинът непрекъснато се самокласифицира като локализиран в „другото“, срамното място на Европа. Учебниците по история, например, традиционно придават на балканския съсед двойно отрицателна историческа идентичност: мислен веднъж като неевропеец, той е мислен именно чрез това опосредстване като небългарин (в което скрито се съдържа една компенсаторика — именно така българинът се мисли като европеец; ср. Пренаписванията... 1995). Оттук и ключова задача на нашето изследване беше да установи доколко в структурата на биографичния опит на тийнейджърите е заложено предаването на този исторически комплекс. Наред с всичко това поради отсъствието на активни междубалкански обмени (културни, икономически, политически, информационни и пр.) днес самите отношения са застинали в предразсъдъчни образи. Кое то предпостави и необходимостта да търсим тъкмо символния пласт.

Затова наред със стандартните техники на социологическото допитване, в случая се наложи да се обърнем и към някои нетрадиционни изследователски методики. Изходната ни предпоставка беше, че балканският друг до голяма степен е ирелевантен за съзнанието на осемнайсетгодишните, т.е. че той не е непосредствен елемент от света на тийнейджъра³ (за разлика напр. от другостта на наркомана или циганина).

И все пак ние допускахме, очаквахме, търсехме нещо като „историческо безсъзнателно“, нещо като пасивно знание (като опозиция на експлицитното историческо знание), което се предава, тъй да се каже, с „ДНК“, пласт, който няма как да бъде уловен и регистриран със стандартни социологически техники.

За целта конструирахме три проективни експеримента, в които задавахме въпроса: „Ако гъркът (съответно турчинът и пр.) е животно (оръжие, дреха), какво животно (оръжие, дреха) щеше да е?“ (При това не предлагаме набор от готови отговори, а изисквахме свободни асоциации.)⁴ Изборът на тези „символни предметности“ съвсем не беше случаен: доколкото се опитвахме да преодолеем конкретноисторическите фиксации, се спряхме на тях като носители на известна „трансисторичност“ (в смисъла на изначалност, изконност, първичност). В основата на проективните експерименти беше проблематизацията, поставянето под въпрос на базисната очевидност: „това са хора като всички други“, т.е. на „човековостта“, доколкото като прекалено обобщена типизационна процедура (в смисъла на Зимел) тя би маскирала ирелевантността. Чрез скрития конструкт, заложен в експериментите — „това не са хора като всички

³ Може да се предположи, че балканският съсед е значително по-релевантен за възрастния, доколкото тук отношението е „уплътнено“ от множество (политически, научни и пр.) опосредствания. По отношение на тийнейджъра предпологахме преди всичко учебникови опосредствания, от които трябваше да освободим (доколкото е възможно) отговарянията.

⁴ Не е трудно да се забележи, че тук разчитаме на своеобразен синтез между традиционни етнометодологически техники и бурдийовистки схеми на интерпретация. Сходен тип процедури прилага и изследването на ИКСИ „Предизборна политическа игра (тест за политическа толерантност)“ от 1991 г. (ср. Деянов и др. 1991).

други“ — направихме възможно мисленето на самата другост, на различието като такова (нещо, което Бурдийо дефинира като дистинкция). Така стана възможна експликацията на неексплицируемото, а именно символния пласт.

За да установим като втора стъпка вътрешната структура на надстрояващото се над този символен пласт историческо *знание* за онези събития и периоди, в които балканските народи са влизали в най-интензивни контакти помежду си, избрахме друга нетрадиционна форма на задаване на въпроси — решаване на исторически казуси.

„Казусът“ представлява вземане на една историческа ситуация под лупа така, че нейният смисъл да се представи по преобърнат начин спрямо смисъла, който ѝ придава традиционният наратив: ако традиционният наратив описва и оценява най-вече резултатите, ефектите от действието, то при „казуса“ интересът се измества към *проектите за действие, разбрани като серия алтернативи, като различни възможности за избор* пред действащите. Така „историческият ход“ се освобождава от необратимата еднозначност на вчеслучилото се и се представя като многовариантен (в следствие на което се разколебават и предразсъдъците, устойчивите типизации на действащите)⁵. Това в същото време е и форма на хуманизиране на историята в смисъл на доближаването ѝ до съвременника като разбираема реалност — „паяжина на човешките дела“, както казва Хана Аренд, а не продукт на абстрактен мета-субект. на „историческо развитие“. направлявано от „невидима ръка“.

II. БАЛКАНСКИЯТ СЪСЕД: ПЛАСТОВЕ НА ДРУГОСТТА. ОБОБЩЕНИЙТ БАЛКАНСКИ ДРУГ

Какво е мястото на балканския съсед в координатната система за възприемане и интерпретация на другостта изобщо? Доколкото си давахме сметка, че знанието за балканския друг е многопластово (независимо че на практика образът функционира като единен и неразчленим), че отделните пластове се преплитат и образуват твърде усложнен образ, ние заложихме „вдиците“ на различни *като*. По този начин се опитахме да уловим различни пластове на отношението. Предполагахме хетерогенно отнасяне към балканския съсед, когато се мисли *като* държава, *като* етнос, *като* човек изобщо или пък *като* конкретно-практически друг.

Впечатлява например как се формира отношението, когато балканецът е положен в контекста на различни другости⁶ (макар и на *абстрактно ниво*, тук другият се мисли *като* човек); 84% от учениците твърдят, че за тях хората от балканските страни са „хора като всички други“ (няма друга група, за която с такава убеденост да се твърди това).

⁵ Това би могло да се нарече и обратно възстановяване на събитийността на „общите места на паметта“ чрез разказ, който обаче не се идентифицира с нито една колективна памет и не участва в символните борби за дефинирането на тези „места“, а по-скоро ги обезврежда като арена на борби (вж. Деянов 1997), където се развива идеята за общите места на паметта като „събития, чиято събитийност е неутрализирана“).

⁶ На тийнейджърите се предлага да изразят отношението си към различни групи от хора (хора от друга раса, наркомани, чужденци от третия свят, цигани хомосексуалисти, хора от балканите и т.н.) от гледна точка на една скрито типизиращо ги скала: 1. „За мен това са хора като всички други“ визира под формата на тип различното като *същото*; 2. „Нямам нищо против такива хора, но избягвам да общувам с тях“ *предполага другостта* като тип; 3. „Не искам нищо общо с такива хора“ съдържа типа на *чужденеца*.

Макар и да се оказва, че на абстрактно-декларативно равнище хората от Балканите са най-позитивно възприеманата група, когато вниманието на респондентите бъде пренасочено към конкретно-практически форми на възможни взаимоотношения с представители на отделните националности (тук се има предвид балканският съсед като конкретен друг), ситуацията принципно се променя.

Първо, става ясно, че представата за абстрактния балкански друг е валидна за определен пласт от тийнейджърското съзнание и сработва при строго определени обстоятелства (напр. когато ние като българи се идентифицираме с балканеца изобщо — такъв несъмнено е случаят с позитивната нагласа към хората от Балканите).

Второ, отнесени към ситуации на непосредствени практически отношения (балканският съсед бе положен като член от собствената група на тийнейджъра) нагласите придобиват плът, а образите на другия — отчетливост и яснота.

Трето, на респондентите бе предложена скала, проработена така, че да проектира движение от периферията към центъра (в посока далекост — близост), като по този начин постепенно се стеснява полето на взаимодействие (от далечния друг към непосредствения друг), а с това и самото отношение, тъй да се каже, се релевантизира все повече.

Четвърто, всъщност става дума за две вътрешни скали: едната представя собствено училищното всекидневие и по-конкретно отделни негови обективни пространства, предполагащи различни отношения на близост и отдалеченост (училище, клас, чин); втората се отнася до извънучилищното всекидневие и откроява възможности субективно да бъдат предпочетени групи — предпочитания, които също проектират различни близост и отдалеченост.

Както и предполагаме, със стесняването на кръга в посока от периферията към центъра, с релевантизирането на отношението репресивните нагласи пропорционално се задълбочаваха. Нещо повече — това се оказва тенденция, методично възпроизвеждаща се спрямо представителите и на петте националности.

За наша изненада обаче очакванията ни, че втората скала, отнасяща се до извънучилищните взаимоотношения — а с това предполагаща и по-голяма близост — ще продължи да ескалира репресивността, не се оправдаха. Отново и спрямо петте националности регистрирахме особена функция на „компанията“ и „приятеля“. Отношението близост — далекост се е преобърнало и навсякъде без изключение другият се приема с по-голяма готовност като член на „компанията, в която се движа“ или като „приятел“, отколкото като „съсед по чин“. Доколкото обаче втората скала предполага принципно различна координатна система на ориентация, доколкото всъщност тук акцентът е по-скоро върху субективния избор (за разлика от наложената релевантност на училищното всекидневие), обяснимо е „компания“ и „приятел“ да са групи, които снемат другостта: другият (в компания и като приятел) до голяма степен се оказва същият. Особено показателно е, че тази инверсия въобще не сработва при студентите — близко до ума е, че училищното всекидневие като цяло е ирелевантно пространство за тях — вследствие на което скалата се мисли като шестстепенна, т.е. „мери се“ в една и съща координатна система.

В този ход на интерпретация не по-малко любопитно е отговарянето на въпроса „Би ли приел грък (съответно гурчин, сърбин и пр.) за гадже?“ Биещо на очи е нарастващото вътрешно затруднение балканският съсед да бъде мислен „за гадже“. Очевидно тук става дума за невъзможността да се приеме сексуално-телесно отношение, което символически е натоварено с най-плътна-

та, най-интимната възможна близост. В тази връзка може да се твърди, че чужденецът се полага в нова, различна координатна система и по-конкретно вече *не като тип, а като индивид* (по Зимел). Независимо че се отнася до всички националности, това важи в особено висока степен за турчина (42% го приемат за приятел срещу едва 22% — за гадже), румънеца (50% срещу 26%), сърбина (60% срещу 37%) и в значително по-ниска — за гърка (78% срещу 62%) и македонца (71% срещу 50%).

Не по-малко натрапваща се е своеобразната „класация“ на балканския съсед в опозицията близост — отдалеченост (според степента на толерантност *като цяло*). На първо място се оказва гъркът, следван от македонца. На трета позиция е подреден сърбинът, а на четвърта — румънецът. Последен в „рейтинга“ е турчинът. Трябва да се подчертае, че това класиране не се възпроизвежда по напълно идентичен начин при студентската съвкупност (македонецът — макар и с малко — изпреварва гърка, а сърбинът и румънецът са на практика неразличими), въпреки че *като цяло основните акценти се запазват* (на първите места са македонецът и гъркът, а турчинът — на последно).

Преди да продължим, ще се обърнем към един по-различен пласт на тийнейджърското съзнание — ще изследваме историческата и геополитическата идентичност, която българският тийнейджър е склонен да припише на нашите съседи *като държави*⁷.

На Турция категорично се приписва отрицателна историческа идентичност⁸. Мнението, че това е тъкмо „Държавата, наложила властта си над целия Балкански полуостров през 15 век“ (а не например „Страната, която ни е отнела Източна Тракия“ или още по-малко „Икономически най-бързо развиващата се страна на Балканите“), се споделя от огромната част от запитаните (74%). В същото време в самото твърдение, посочено с такъв консенсус, е заложен акт на изключване — Турция е държавата, която се оказва *изключена* от общността на балканските държави (тя е наложила властта си над *целия* Балкански полуостров).

Нагоре в класацията следват Румъния и Сърбия, при които като цяло доминиращата представа е, че те са страни, които носят историческа вина *спрямо България*: първата „винаги е претендирала, че Добруджа е нейна“, а втората с „заграбила български земи през войните“. Заедно с това негативният образ на северната ни съседка се уплътнява с твърдението, че тя е „икономически изостанала страна“. (В тази връзка ще споменем, че неслучайно румънецът се асоциира с „потник“ или „чорап“, при това „миризлив“, а на места животното, с което се асоциира, е „циганин“. В опозиция на отношението към Гърция и гърците тук по-скоро можем да говорим за един *негативен исторически и биографичен образец*.) За сметка на това спрямо Сърбия отношението е *по-нееднозначно*, доколкото от една страна всеки пети ученик смята, че тя е „ес-

⁷ При конструирането на въпросите „С коя от следните представи най-вече свързвате нашата съседка...?“ (Сърбия, Румъния, Гърция, Турция, Македония) водещото беше да представим всекидневно функциониращите клишета, а не да построим идентични скали. Удържайки това, при интерпретацията на данните — без да ги пренебрегваме — акцентираме не върху процентните разпределения, а върху смисловите доминанти.

⁸ Ср. напр. Пренаписанията... 1995, както и тезата на Г. Зимел в „Чужденецът“ („...Съществува един тип „чуждост“, при която е изключена тъкмо общността на основата на нещо общо, обхващащо най-различни групи: типичен пример за това е отношението на гърците към варварите, както и всички случаи, в които на другите биват отричани всеобщите свойства, смятани за същински и чисто човешки. Но тук „чужденецът“ няма никакъв положителен смисъл, отношението към него е не-отношение...“; Зимел 1990: 352).

КАКВО МИСЛИТЕ ЗА ДНЕСНИТЕ ГРАНИЦИ НА БЪЛГАРИЯ

Единадесетокласници 1997г.

Напълно приемливи са	8%
Не са приемливи, но вече нищо не може да се направи	42%
Неприемливи са, но не е сега времето да се поставя този въпрос	35%
Неприемливи са и сега е времето да се постави този въпрос	9%
Друго	2%
Не мога да преценя	4%

тественият ни славянски православен съюзник“ (позитивна „нотка“ в общата негативна представа), а всеки четвърти предпочита да не се ангажира с категоричен отговор (свидетелство за не напълно изкристализирал образ на сръбския ни съсед).

Първите две места в „рейтинга“ се заемат от Гърция и Македония. От това не следва, разбира се, че техните образи са еднозначни и непротиворечиви. Важното в случая обаче е по-скоро *позитивно ориентираната нагласа* спрямо тях в тийнейджърското съзнание. Още в самите питання за Македония — изглежда скрито от нас самите като изследователи, факт, сам по себе си достатъчно показателен — е *изключена възможна историческа вина на Македония*. Това, че тя е „ябълката на раздора“ (класификация, в която Македония е определена спрямо балканските страни като цяло и едва посредством това — спрямо България) и че е „създадена върху изконни български земи“ — на пръв поглед негативни класификации — не противоречи напр. на твърдението, че македонецът е „малкото лъвче“ (както се твърди в анкетата) или че „всъщност македонците са българи“ („другият“ в македонца се мисли като същия — поради което регистрираме и особено висока степен на толерантност към него). Македония няма как да се мисли като субект на злини спрямо България; обратно, както Македония, така и България са обект на чужди домогвания.

Най-откроен (заедно с този на Турция), но не и еднозначен, е образът на Гърция. Според учениците тя е *символ на културно-историческа и геополитическа съблазън за България* (ср. Деянова 1993)⁹. По сходен начин може да се твърди, че доколкото гъркът е на първо място в, тъй да се каже, „рейтинга“ на конкретно-практическите взаимоотношения, той е и *биографична съблазън за българския ученик*. За половината от анкетираните тя е идентифицирана или като „люлка на европейската цивилизация“, или „като страна, в която хората живеят най-добре“ (иска припомним, че за почти 60% от учениците гърцкият е най-цивилизованият балкански народ, а градът, който единадесетокласниците избират за столица на Балканите, е Атина), представи *несъмнено позитивно натоварени* (за разлика от евфемистично негативния образ на Македония). На този фон отнемането на излаза на Бяло море или асимилаторската политика по-скоро усложняват образа на Гърция в очите на тийнейджъра. Кое то не променя основната линия, характеризираща отношението — исторически образец, който си струва да бъде следван. Или: позитивността на отношението не означава положителна историческа идентичност; тук се касае по-скоро за *политико-прагматична позитивност*.

Напротив, спрямо Македония изглежда сработва противоположен интерпретативен модел: доминиращ е не „надстроечният“, а латентният пласт на изна-

⁹ Когато се говори за „биографична съблазън“, се има предвид, че аз мога да следвам някакъв положителен биографичен образец и да променя собствената си биографична траектория, а с това и своята социална позиция. Струва ми се, че в случая става дума за много сходен акт, само че в исторически и геополитически план.

чална симпатия. Евфемистичният негативизъм е по-скоро практическо следствие от геополитическия реализъм на учениците (регистриран например в отношението им към днешните граници на България). Неизменно обаче в историческото съзнание се задейства убедеността, че Македония е *всъщност* България.

И така: прави впечатление, че съществува структурно сходство между „рейтинга“ според отношението към всеки от съседите ни *като държави* и „рейтинга“, формиран според начина, по който аз се отнасям към балканския съсед *като конкретно-практически друг*. (Подобно сходство наблюдаваме например в начина, по който се формира образът на възможния естествен съюзник на България днес: на първо място се поставя Македония, следвана от Гърция; Румъния и Сърбия събират еднакъв процент „доверие“, а Турция неизменно е фокусът на негативните настроения. Тя е посочена и като субект на евентуална заплаха за националната ни сигурност.)

Как учениците дефинират самото различие като такова? Огледално бяха зададени въпросите „Какво най-много сближава хората от различни народи?“ и „Какво най-много ги разделя?“ Изненадващо получихме следните разпределения: сближаването е резултат основно и преди всичко от „интересите“ (50%) и в далеч по-малка степен — от „религията“ (11%) и „материалното положение“ (9%). *Напротив*: хората от различни народи се разделят както от интересите (25%), така от „материалното положение“ (24%), от „религията“ (17%), но също от произхода (10%) и езика (10%).

Какво предизвиква това обръщане? (Ефект, който впрочем се възпроизвежда и при студентската съвкупност.) Тук изглежда самото питане с *преработено*, като акцентът е поставен върху „народи“, а не върху „хора“, т.е. отношението се мисли като отношение между народи, а не изобщо между хора. Или: *проблемът се предефинира като по-скоро геополитически, отколкото като културно-исторически*. Изглежда учениците възприемат и полагат интересите като, ще ги наречем, „ситуационни идентификатори“, докато материално положение, религия, произход, език са — като опозиция — „твърди обозначители“¹⁰.

Наред с многопластовостта на образа на балканския съсед и с множествеността на образите, в тийнейджърското съзнание функционира и представата за, ще го наречем, *обобщения балкански друг*. Той се конституира преди всичко през проблема за границите и откъснатите от България територии (за 48% Сърбия е „страната, която *заграби* български земи през войните“; за 57% Румъния с „страната, която *винаги е претендирала*, че Добруджа е румънска земя“; за 27% Гърция е „страната, която *ни е отнела* излаза на Бяло море“; за 33% Македония е „държавата, създадена върху *изконни български земи*“). Тук пробива териториалният ни комплекс, като резултат от който се проявява склонност да се вмения на съседите образа на агресор. Не е случайно, че на равнището на едно предразсъдъчно историческо съзнание българите се мислят като балканският народ, който „в миналото е имал най-тежка историческа съдба“.

Парадоксално е как на този фон се откроява като толкова устойчива нагласата, която нарекохме *геополитически реализъм*. Прагматизмът по отношение на днешните граници на България (които с впечатляващ консенсус се смятат за неприемливи, но и неподлежащи на ревизия), свидетелства, че учениците са отворени да възприемат един „национален идеал“, който в края на 20 век има различно съдържание, от това, което е имал за нашите предшественици.

¹⁰ Следвайки Крипке, Пиер Бурдийо например говори за собственото име като „твърд обозначител“ в биографичната траектория на индивида (ср. Бурдийо 1997).

III. ОБРАЗИТЕ НА БАЛКАНСКИТЕ СЪСЕДИ: БАЛКАНИТЕ КАТО СИМВОЛНО ПРОСТРАНСТВО

1. Турчинът: граница и отрицание на „нашето“

Макар ясно да открие невъзможността (и комплекса) на българския тий-нейджър да намери мястото си в конститутивната за западната европейска култура опозиция Запад-Ориент, проективният експеримент оголи и аналогичен на тази опозиция символен механизъм: механизмът на самообозначаване чрез посочване и отхвърляне на Външното, Чуждото.

Ако беше животно, турчинът щеше да е свиня, или вълк.

Ако беше дреха, турчинът щеше да е шалвари или чалма (фес).

Ако беше оръжие, турчинът щеше да е ятаган.

Ако беше животно, българинът щеше да е лъв или магаре.

Ако беше дреха, българинът щеше да е народна носия или дънки.

Ако беше оръжие, българинът щеше да е топ или сабя.

Да огледаме добре лявата и дясната страна. Отляво несъмнено е образът на поробителя инородец и иноверец. В този контекст шалварите, чалмата и ятаганът не са културни знаци, а символи на „културна празнота“. Безкултурността като знак на турчина е най-видима там, където експериментът налагаше максимално освобождаване от историческите фиксации на образа — при асоциациите с животни.

Архетипът на поробителя ясно прозира и в отговорите на въпроса кои черти са най-характерни за турците. На първо място е жестокостта — за 75% от единадесетокласниците и за 84% от студентите първокурсници.

Да видим обаче и дясната страна, която е доста по-противоречива и поради това по-интересна. Българинът е лъв. Зад тази асоциация прозира автогеоизолирането му срещу турчина: силата и гордостта срещу агресивността и коварството. Българинът е освен това и топ — отново символ на мощ, но и проекция на освободенската героика.

ПРЕДСТАВЕТЕ СИ, ЧЕ ХОРАТА ОТ РАЗЛИЧНИТЕ НАРОДНОСТИ СА ДРЕХИ. КОЙ КАКВА ДРЕХА БИ БИЛ?

Единадесетокласници 1997

Гъркът	Тога Пола Тениска
Македонецът	Риза Пола Носия
Сърбинът	Риза Панталон Слип
Румънецът	Панталон Блуза Потник
Турчинът	Шалвари Фес, чалма Слип, гащи
Българинът	Народна носия Потури Дънки

¹¹ За източниците на този тип мислене вж. Мутафчисва 1994: 217-222.

С коя от следните представи свързвате най-вече нашата съседка Турция?	Единадесето-класници 1997	Студенти 1997
„Държавата, която наложи властта си над целия Балкански полуостров през 15 век.“	74%	73%
„Страната, която ни е отнела Източна Тракия.“	11%	7%
„Единствената съседна балканска страна, която през XX век не ни е нападала първа.“	4%	10%
„Икономически най-бързо развиващата се страна на Балканите.“	7%	6%
Не мога да преценя	5%	4%

Идентичността на българина в онази си част, която се удържа в опозицията спрямо турчина, е фолклорна¹¹ — някаква сплав от патриархално-идиличния и героико-епичния фолклор. Тук народната носия е само повърхностен белег, който издава две неща: противопоставянето на турчина като чужд, който е идентифициран с шалварите и чалмата, но и усещането за непринадлежност към културата на западната модерност. Ключов за формирането на тази идентичност исторически период е османският, периодът, предшестваш първата вълна на българската модернизация и функциониращ не историзирано, а митологично.

Турчинът се оказва изтласкан в полюса на чуждото и в автогероизирането спрямо тази другост, изтласкана като чуждост, се удържа собствената идентичност на българина. Въпросът е как тази фолклорна идентификация на турчина (повличаща и такъв тип самоидентификация) нахлува в ученическото съзнание. Тук ролята на учебника далеч не е централна. Този образ на турчина, така да се каже, се предава с „ДНК“, с *всекидневния език*, с поговорките, всекидневните сентенции. И се удържа в общите места на паметта: ако погледнем данните, ще видим, че такива са *Шипка, Руско-турската освободителна война, турското или османското „робство“*.

Любопитен факт е, че третото място сред личностите, с които учениците асоциират Турция, си делят Осман паша и Ахмед Доган¹². При това асоциацията с Ахмед Доган правят изключително българските деца. Тук на пръв поглед няма проблем — той е познат от политическата публичност. Но зад асоциацията тъкмо на Турция с Ахмед Доган се крият отломките на мисленето на турския етнос като анклав (а не като подлежащ на интегриране, а още по-малко като интегриран в структурите на гражданското общество) на бившата империя-поробителка, която, макар и модернизирана, продължава да заплашва националната ни сигурност — мнение, споделяно от 36% от единадесетокласниците и 38% от студентите. А запитани за коя личност се сещат като чуват „България“, турските деца най-често отговарят „за Тодор Живков“. Чрез тази асоциация те изявяват родовата памет за травмата от възродителния процес, както и това, че са интернализирали погледа към тях като към чужди.

От някаква гледна точка може да изглежда, че образът на турчина е относително най-непротиворечив. А като че ли противоречивостта (по отношение на гърците например) е ефект на гледната точка на наблюдателя, докато за деятеля е налице образ, който добре работи като схема на интерпретация. Онова, което от гледната точка на изследователя е противоречивост, а от гледна точка на деятеля — добре работеща схема, идва от факта, че отговаряйки на различни въпроси, ученикът последователно привилегирова едни зони на ре-

¹² Тук няма да се спираме специално на този проективен експеримент, но ще споменем, че на първите две места са Кемал Ататюрк и Тапсу Чилер.

левантост и отдалечава други. Проблемът, струва ни се, е в това, че този образ, който добре работи като схема на интерпретация, не може да се окаже работещо подръчно знание в една комуникативна ситуация.

* * *

Макар че усвоило предразсъдъчното историческо знание, в различни пунктове ученическото съзнание придава негативна идентичност и на Сърбия, и на Румъния, никой друг освен турчинът не е изтласкан в полюса на чуждостта, не е изгонен от света на „нашето“. И това е близко до ума: при всички други идентификации на българите чрез редица разграничения (като славянско-православна общност в християнския свят; като особена етнокултурна общност в славянския свят) самите архетипни образи на другите се вписват в нашия свят — веднъж в света на православието, втори път — в света на славянството. С други думи архетипите не са в полюса на чуждостта, а в едно повече или по-малко общо поле на различия. Тоест след оттласкването от турчина, от чуждия, по-нататък идентичността се търси чрез съизмерване с останалите балкански други. Въпросът е доколко тези архетипи се възпроизвеждат в ученическото съзнание.

2. Гъркът: „биографичната съблазън“

В това поле на различия и съизмерване, както беше отбелязано по-горе, Гърция се явява биографична и културно-историческа съблазън. Най-отчетливите асоциации за гърка са *лисица* или *елен*, *лък* или *копие*, *тога* или *туника*.

С две думи Гърция (заедно с Македония) е страната, която в най-малка степен се мисли негативно. *Една от устойчивите идентификации на Гърция в ученическото съзнание е античността, античната култура и цивилизация* (функциониращи обаче неисторизирано на символно равнище). Тук можем да отнесем не само тогата и копие, но по всяка вероятност и еленът. Запитани с кое историческо събитие асоциират Гърция, и ученици, и студенти се сещат най-напред за Троянската война, а асоциацията с културна забележителност е Акрополът.

Въпреки силните акценти в учебниците върху църковната история, гъркът не се мисли през Възраждането и възрожденската история. На полюса „С коя от следните представи свързвате най-вече нашата съседка Гърция?“ относително най-малки са натрупванията в клишето „Страната, която през Възраждането е водила асимилаторска политика спрямо българите“. *Паисиевите мотиви* от „История славянобългарская“ са изместени от клишета „Балканската страна, в която хората живеят най-добре“ и „Страната, която ни е отнела излаза на Бяло море“. Паисиевите мотиви обаче — не като фигура от учебниковото повествование, а като елемент от символната матрица, конституираща отношението ни към Гърция, се проявяват в асоциирането на гърка с лисица. Както и например в това, че на въпроса, кои черти са присъщи на

С коя от следните представи свързвате най-вече нашата съседка Гърция?

Единадесетокласници 1997

„Люлката на европейската цивилизация.“	21%
„Страната, която през Възраждането е водила асимилаторска политика спрямо българите.“	15%
„Страната, която ни е отнела излаза на Бяло море.“	27%
„Балканската страна, в която хората живеят най-добре.“	29%
Не мога да преценя	8%

гърците, най-големите натрупвания са на „хитрост“ и „лицемерие“. Гъркът и в представите на българския тийнейджър продължава да носи „генетичното“ наследство на фарисея. Тези — както ги нарекохме — *Паисиеви мотиви обаче са запазени и функционират в свършено не-Паисиева схема на интерпретация. В ученическото съзнание Гърция и гръцкото са своеобразен балкански цивилизационен еталон.* От една страна, като православни, те са в света на нашето. От друга страна, в опозицията Запад — Ориент те се мислят като най-далеч от Ориента.

3. Сърбинът: скритата ни самокритичност

Образът на сърбина и Сърбия е в голяма степен лишен от историческа плътност. В рамките на семантичното поле на балканските образи неговата функционалност е в това, да позволи на българското чрез съизмерване с него да утвърди своето цивилизационно превъзходство. Ако беше дреха, българинът щеше да е народна носия, потури или дънки. Ако беше дреха, сърбинът щеше да е риза, но и слип, потник или чорапи. Бельото, което по презумпция трябва да остане скрито, всъщност се оказва емблематично за образа. Тази емблема най-общо внушава нещо разпасано, недоцивилизовано. Ще избързаме малко напред, като кажем, че така символно разпознат, сърбинът е външно сходен с образа на румънеца. Но доколкото в определени пунктове българинът скрито за самия себе си се отъждествява със сърбина (да, той мисли македонца като най-близък, но не го мисли като не-българин), той просцира върху сърбина черти, в които подозира самия себе си. (Не е случайно, че в класацията на най-изостаналите балкански страни България е на второ място.) Фиксирал по този начин собствената си балканска идентичност, той вече е способен да я „просмива“.

С коя от следните представи свързвате най-вече нашата съседка Сърбия?

Единадесетокласници 1997

„Страната, която заграби български земи през войните.“	48%
„Естественят ни православен славянски съюзник на Балканите.“	19%
„Страната, която достойно се държи пред великите сили.“	7%
Не мога да преценя	26%

4. Румънецът: исторически най-ирелевантният

На пръв поглед казаното за сърбина сякаш може спокойно да се отнесе и към румънеца. Румънецът е куче или чакал. Той е панталон, но също както и сърбинът и потник, дрџпа, чорап („при това миризлив“, както *нерядко се доуточнява*) или долни гащи. Този образ обаче (за разлика от образа на сърбина) е лишен от символна ефикасност в конституирането на собствената ни идентичност. За разлика от гърка, турчина и дори от сърбина, тук не откриваме архетипен образ, а само ситуативно средство за съизмерване и за утвърждаване на собственото ни превъзходство. Освен че Румъния е „страната, която винаги е претендирала, че Добруджа е румънска земя“, тя с и „икономически изостанала страна“. И макар че актуалната икономическа реалност все повече подкопава тази увереност (Румъния се нарежда след България в класацията за най-изостанала балканска страна), мисленето ѝ като обект за съотнасяне и утвърждаване на собственото превъзходство остава в мисловните рефлексии на

С коя от следните представи свързвате най-вече нашата съседка Румъния?	Единадесето-класници 1997
„Страната, която винаги е водила независима политика спрямо Русия.“	9%
„Страната, която винаги е претендирала, че Добруджа е румънска земя.“	57%
„Икономически изостанала страна.“	21%
Не мога да преценя	14%

тийнейджърите. Макар и да е една исторически късна асоциация, „икономическата изостаналост“ на Румъния също бележи неспособността на българина да намери мястото си в опозицията Запад — Ориент.

5. Македонецът: романтиката срещу приемането на геополитическата реалност

По отношение на образа на македонец в главите на тийнейджърите съжителстват, от една страна, героико-романтичните повествователни фигури, които в разказите си за Македония следват и учебниците, и медиите. И от друга страна, приемането на съвременните геополитически реалности. От една страна, и учениците, и студентите приемат геополитическата реалност, наречена Република Македония: на въпроса кои територии биха включили в границите на България (Северна Добруджа, Беломорска Тракия, Вардарска и Егейска Македония, Западните покрайнини) изненадващо относително най-малкото натрупване на отговори е тъкмо на Македония — 32% срещу 41% за Беломорска Тракия при учениците и съответно 32% срещу 43% при студентите, например. От друга страна за 45% от учениците и за 51% от студентите първокурсници „всъщност македонците са българи“.

Това съжителство остава относително непротиворечиво само доколкото македонецът, преживяващ се като не-българин и отстояващ тази си идентичност, не присъства във всекидневния жизнен свят на тийнейджъра. Тук се изкушаваме да цитираме още веднъж един образ, който не се среща често, но ни се струва емблематичен за този тип преживяване: българинът е лъв, а македонецът — „малко лъвче“. Освен че е риза, той — също както и българинът — е народна носия.

Историческата плът на образа на Македония е, както вече казахме, героико-романтична: като чуят „Македония“ 12% от учениците и 23% от студентите се сещат за Илинденско-Преображенското въстание. Но сдвояването на романтизма и приемането на съвременната геополитическа реалност е най-осезаемо в лицата, с които се асоциира Македония — за единадесетокласниците това са Александър Македонски, Киро Глигоров и Гоце Делчев. Тук са преплетени държавното обособяване на Македония, привличането на историческа аргументация, на исторически персонажи за легитимирането на това обособяване и неделимите от българската история (поне в ученическото съзнание, в учебниковите повествования и в националното публично пространство на историята) образи на Яне Сандански и Гоце Делчев.

С коя от следните представи свързвате най-вече нашата съседка Македония?	Единадесето-класници 1997
„Ябълката на раздора на Балканите.“	40%
„Държава, създадена върху изконни български земи.“	33%
„Страната, която успя да утвърди държавната си самостоятелност.“	16%
Не мога да преценя	12%

Може би най-интересни данни за неотделеността на образа на Македония от този на България представляват съчиненията на шестокласниците (на които с това единствено изключение тук не се спираме). В края на анкетната карта те бяха помолени да напишат кратко съчинение, разказ или ако предпочитат, филмов сценарий с шест основни действащи лица: Турция, Сърбия, Румъния, Македония, Гърция и България. В повечето от съчиненията и България, и Македония са типични приказни героини, тоест те не действат, а са така да се каже, обект на действието. Те са умни, добри, красиви, мили и пр. девойки, които биват харесвани, омъжвани, отвличани и пр. А един от по-различните сюжети гласи: „България и Македония се обичали. Но Македония изневерила на България.“

IV. БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ В КОНТЕКСТА НА МЕЖДУБАЛКАНСКИТЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ (РЕШАВАНЕ НА ИСТОРИЧЕСКИ КАЗУСИ)

Освен равнището на културно-историческите предразсъдъци за балканските съседи, най-отчленена представа за което дават асоциативните експерименти, изследването имаше за цел да улови и по-високите, по-рефлексивни равнища на знание, придобити най-вече от новите учебници по история и другите хуманитарни дисциплини, а вероятно — и от средствата за масова информация. Доколкото след промяната през 1989 г. посланията на институциите, работещи на тези по-високи равнища на културата, се разгръщат (поне декларативно) в посока утвърждаване на „демократичен манталитет“ с норми и ценности като плурализъм, свободно изявяване на различието и респект към него, толерантност, диалог и т.н., хипотезата ни беше, че ще регистрираме значими несъответствия или най-малкото — напрежения между тези две равнища на знание. Очаквахме, че ако учениците и студентите бъдат накарани да се изказват *аналитично*, в по-строгите термини на историческото знание и на диалога между културите, ако трябва да избират между *рационални аргументи*, то отношението към балканския съсед ще се характеризира с по-малко етноцентричност (по-малко българоцентричност, така да се каже), по-малко клишета, повече интерес към и по-малко негативно оценяване на различието на Другия. Казано на по-строг социологически език, очаквахме, че традиционно валидното за нашето историческо образование придаване на двойно отрицателна идентичност на балканския друг ще бъде по някакъв начин разколебано по силата на новите културни послания. Тази базисна хипотеза се потвърди само по отношение на гръцкия съсед, като при това тук водеща роля има не толкова специализираното историческо знание, колкото общият информационен фон. *А като цяло действащата и в този момент скрита учебна програма*¹³ *по история остава в хомология с културно-историческите предразсъдъци за балканските съседи.*

И така, конструирахме четири „исторически казуса“¹⁴ — два от Средновековието и два от Новата история на България, в които представихме българските политици като изправени пред поне две възможности за избор (не вли

¹³ За разликата между явна и скрита учебна програма по история вж. Пренаписванията... 1995.

¹⁴ За историческите сюжети на казусите дължим благодарност на Цветан Цветански от Фондация „Балкански колежи“.

Казус 4. Прочетете внимателно следния разказ. След като го прочетете, изберете измежду няколко възможности как да завършва той.

В България винаги се е отстоявало виждането, че Северна Добруджа, Македония и Одринска Тракия са български земи. През 1915 г. България има възможността да включи в границите си две от тези три територии, жертвайки третата.

Обществеността у нас обаче възприемала отказа от която и да е от тях като отстъпление от националните интереси.

Съществуват следните възможности:

1. Твърдо да се отстояват претенциите и към трите територии без гаранции обаче, че нещо изобщо ще бъде спечелено.

2. Да се сключи съюз с една от съседните държави, но като ѝ се отстъпи една от трите територии.

3. Никакви териториални претенции.

Кой вариант да бъде избран?

Единадесетокласници

Твърдо да се отстояват претенциите и към трите територии без гаранции обаче, че нещо изобщо ще бъде спечелено.	40%
Да се сключи съюз с една от съседните държави, но като ѝ се отстъпи една от трите територии.	50%
Никакви териториални претенции.	10%

заше в задачата ни да се придържаме към това, дали възможностите действително са стоели в съзнанието им и дали именно така; достатъчно беше да са исторически правдиви).

Два от казусите инсценират ситуации от новата политическа история през призмата на проблема за „националното обединение“, поставян драматично в триъгълника Велики сили — съседи — български управници ту със силата на оръжието, ту с дипломатическия пазарлък. Като имахме предвид, че общо място на всички учебници по българска история е повече или по-малко подчертаното разграничаване на героизма на българското войнство и политическото късогледство, стигащо до „престъпно безумие“, на управляващия елит, дадохме шанс на анкетираните „да се намесват“ при вземането на съдбоносни политически решения. Искаше се държавнически да отмерват „жертвите“ и „придобивките“, да показват дипломатически усет, коригирайки — както допускахме — романтичните увлечения на прадедите ни.

В първия казус българският пратеник на Берлинския конгрес трябва да избира между две възможности — България да получи някои от земите по Сан-Стефанския договор, но срещу зависимост на българската църква от Цариградската патриаршия, или да се откаже от тези така възжелавани територии, запазвайки културната независимост на младата държава.

Също както и при решаването на другите казуси неможещите да преценят са само около 10%. Голямото мнозинство — по 76% и от двете съвкупности — избира „предотвратяване на заплахата от културна асимилация на младата и неукрепнала българска държава“. Този избор по същество внушава донякъде изненадващата констатация, че идеалът за „Сан-стефанска България“, т.е. за териториална мощ, не функционира като фетиш (макар и в друг контекст около 40% от анкетираните да биха искали да „включат в границите на България“ всички спорни територии).

Заслужава да се запитаме, дали надделява идеята за културна независимост по принцип (в българската история все пак е имало множество асимилаторски домогвания), или пък за независимостта тъкмо от Гърция? Тоест, доколко по отношение на Гърция от Новото време е налице традиционният, по-

вече или по-малко избиващ в учебниците „културен комплекс“, който на манифестирано, декларативно равнище извиква отхвърляне на „всичко гръцко“ като чуждо и акцентира на съпротивата срещу него? Несъмнено можем да смятаме, че тук анкетираните са се *поддали на властта на клишето*, неотменно присъстващо в школната лексика. Но в практическата им ориентация — както видяхме — този културен комплекс има тъкмо обратен знак (на една наивна идентификация с гръцкото) и те — за разлика от възрожденските ни предци — свободно го декларират. Така само на пръв поглед мисленето им за Гърция и гърците е противоречиво. В действителност то е *мислено в две „затворени смислови полета“*, които по никакъв начин не се трансформират едно в друго, бидейки подчинени на различни логики. От една страна, това е обективираният (в т.нар. места за натрупване на историческата памет) „свят на историята“, формиран за тях най-вече от учебника и учителя, с тяхната клиширана лексика, и функциониращ по-скоро като имагинерен (където е валидно това, че трябва на всяка цена да се отхвърлят асимилаторските домогвания на гърците). А от друга страна, това е културно-историческият хоризонт на всекидневния жизнен свят, с неговите „културни образци“, струящи от сателитни антени, туристически каталози, витрини на „маркови стоки“ и т.н. (където според 60% от тийнейджърите е валидно това, че „гърците са най-цивилизованият балкански народ“). Именно поради липсата на „трансформационна формула“ между схемите на интерпретация в тези две затворени смислови полета се оказва така, че при решаване на този казус между смятащите гърците за „най-цивилизован балкански народ“ и техните противници, отстояващи това мнение за българите, няма никаква разлика.

В другия казус става дума за може би най-драматичната ситуация в новата политическа история — за онзи „избор на страна“ в навечерието на Първата световна война, който е отключил веригата от обстоятелства, довели в крайна сметка до крушението на „националния идеал“. Тук представихме ситуацията обаче не през призмата на ориентацията спрямо Великите сили (на която традиционно наблягат учебниците), а на конкретните териториалните въздействия, на които дедите ни — по думите на Орманджиев — са служили с наивна вяра и максимализъм и „заради една или друга покрайнина“ политици и народ са били готови „да се рискува всичко, дори самата България“. Така сблъскахме по-директно (изключвайки Великите сили) България и нейните съседи, представяйки всяка териториална „придобивка“ като следствие от избор на „съюзник“ и готовност „да се жертва“ друга спорна територия.

Анкетираните отговаряха в две стъпки. При отговорите на първо ниво се натрапва твърде niskият процент на избиращите стратегията „никакви териториална претенции“ — 10% от учениците и 7% от студентите. Явно последствията от онзи „максимализъм в отстояването на идеала“, за който говори съвременникът на събитията Орманджиев, съвсем не са изтласкали наследниците на противоположна позиция. Напротив, твърде висок — около 40% — изглежда делът на онези, които наследяват този максимализъм, избирайки „твърдо да се отстояват претенциите и към трите територии без гаранции обаче, че нещо изобщо ще бъде спечелено“. И още по-впечатляващо е това, че сред учениците с успех „много добър“ и „отличен“ те са два пъти повече, отколкото сред тези със „среден“.

Все пак с около 10% повече от „максималистите“ са „умерените“, склонните „да се склочи съюз с една от съседните държави, но като ѝ се отстъпи една от трите територии“. И пак се оказва, че тази нагласа застъпват много повече учениците с nisk успех (74%) и доста по-малко — отличниците (47%).

Ако бъде избран вариантът съюз с една от съседните държави срещу жертва на една от трите територии, възможностите са следните:

Съюзник	Жертва	Придобивки
1. Румъния	Добруджа	Тракия и Македония
2. Турция	Одринска Тракия	Македония и Добруджа
3. Сърбия и Гърция	Македония	Добруджа и Тракия

Кой вариант да бъде избран?

Единадесето-класници

Съюзник Румъния, жертва Добруджа, придобивки Тракия и Македония	31%
Съюзник Турция, жертва Одринска Тракия, придобивки Македония и Добруджа	21%
Съюзници Сърбия и Гърция, жертва Македония, придобивки Добруджа и Тракия	48%

Как да си обясним това изключително разминаване между онази, така да се каже, мека, пацифистка нагласа по отношение на Сан-Стефанския идеал, която регистрирахме в предишния казус, и сегашната „максималистка“? Очевидно и в двата случая става дума за (обективно) един и същ проблем. Изглежда обаче, че и историческото знание, което следва да бъде по-строга, по-логично, по-хомогенно, доколкото е дисциплинарно, остава също така силно контекстуално (както и всекидневното практическо знание). *Т.е. анкетираните реагират на общата разпознаваемост на хоризонта, на контекста, на някаква цялост, която те относително сполучливо ситуират, но не и на конкретните тематични предмети в нея.* Така връзките между различните контексти, в които се явява една и съща тема, за тях остават твърде смътни и неясни. В случая с последния казус те изглежда разпознават друг контекст — където „фактор“ по отношение на България не са Великите сили (както е на Берлинския конгрес), обезсмислящи всяка съпротива, а балканските съседи — малки държави от „нашия калибър“. В отношенията между тях — и това е традиционно внушение на учебниците — функционира мисловна идеализация, по силата на която всеки приписва на Другия желанието „да го ограби“ и всеки очаква „да бъде ограбен“. Оттук и „максимализмът“ в претенциите, на който в този именно контекст са се поддали и анкетираните.

Да обобщим резултата от решаването на „исторически казуси“. Анкетираните не са склонни да си представят друг, различен от действително състоялия се „ход на историята“. Те общо взето (като всекидневни хегелианци) избират да се случи това, което вече се е случило. Дали това означава, че преобладаващо се доверяват на предците ни и одобряват техните политически избори, че живеят в безпроблемно съгласие с вече случилото се? Съвсем не е така, ако имаме предвид с какво поразително мнозинство те смятат, че българите са балканският народ, който „в миналото е имал най-тежка историческа съдба“, и в този смисъл ни най-малко не остават пощадени от катастрофичния синдром на нашата национална психика. Проблемът по-скоро се състои в това, че не разполагат с ефикасен интерпретативен ключ към миналото. То не се проблематизира като многовариантност, като множество възможности за действие и линии на развитие, а се взема като опаковано с готово знание за необратимо случили се неща, знание за „факти“. Този тип школко историческо знание в малка степен може да участва в практическата ориентация и осмислянето на света; вместо него през тийнеджъра „мислят“ множество културно-исторически предразсъдъци.

ЛИТЕРАТУРА

- Бурдийо, П. 1997. *Практическият разум*. ИК Критика и хуманизъм, София.
- Грекова, М., Л. Деянова, Сн. Димитрова, М. Якимова, А. Бунджуров, М. Капушев 1997. *Националната идентичност в ситуация на преход: исторически ресурси*. ЛИК, София.
- Деянов, Д., Б. Б. Димитрова, Ив. Дичев, Л. Деянова. 1991. Във: в. *Култура* 41/91.
- Деянова, Л., Д. Деянов 1993 *Казаните неца и неизказаното*. В: Бурдийо, П. *Казани неца*. УИ „Св. Климент Охридски“, София.
- Деянов, Д. 1997. Държавата и общите места на паметта. *Архив* 3-4/97.
- Зимел, Г. 1990. „Чужденецът.“ В: *Социология на личността*, съст. Николов, Л., Л. Деянова. НИ, София.
- Мутафчиева, В. 1994. Фолклорното мислене като основа за изграждане на образа на „другия“. Във: *Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България*. Фондация „Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия“, София.
- Пренаписванията на новата българска история в учебниците за гимназиите* 1995.
- Райчев, А., Г. Димитров, Е. Вълков, Ж. Георгиев, К. Коев. 1984. Социалните индикатори: един нов подход към проблема. *Социологически проблеми*, 3.
- Шютц, А. 1984. Чужденецът (Есе по социална психология). *Бюлетин на Съюза на българските писатели*, 6.

Биографична справка: Нина Николова е асистент в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, където чете курсове по „Увод в социологията“ и „Социология на публичността“. Сътрудник е в Института за критически социални изследвания. Член е на редколегиата на сп. *Критика и хуманизъм*. *Основни публикации:* Училищното всекидневие: разрушаване на фоновете очаквания. *Младееж и общество*, 5-6/89, в съавторство; Политанатомия на модерния човек. *Критика и хуманизъм*, 3/91; Етнометодологически поглед към историческия дискурс. *Социологически проблеми*, 3/96, в съавторство.

Адрес за кореспонденция: Институт за критически социални изследвания, пл. „Славейков“ 11, ет. 4, София 1000.

Светлана Събева е асистент по история на социологията в катедра Етнология и социология в ПУ „Паисий Хилендарски“, сътрудник на Института за критически социални изследвания. Области на професионален интерес: феноменологична социология, етнометодология, социология на публичността. *Основни публикации:* Към критическата история на модерната публичност. *Критика и хуманизъм*, 3/91; „Модерна публичност и комуникативна рационалност“ В: *Доклади на Брудди*. Годишник на Института за социална критика. София, 1991.; „Една феноменологична археология на политическото“ (предговор към Хапа Аренд, *Човешката ситуация*. София, 1997).

Адрес за кореспонденция: Институт за критически социални изследвания, пл. „Славейков“ 11, ет. 4, София 1000.

Милена Якимова е сътрудник на Института за критически социални изследвания и на Центъра за социални и политически анализи „Общество и власт“, хоноруван асистент по социология на социалните общности в катедрата по социология в СУ „Св. Климент Охридски“ и по социология на информационното общество в ПУ „Паисий Хилендарски“. *Основни публикации:* „Действащите лица на историческите разкази“. В: *Пренаписванията на историята в учебниците за гимназиите*. София, 1995; *Националната идентичност в ситуация на преход: исторически ресурси* (в съавторство). ЛИК, София, 1997.

Адрес за кореспонденция: Институт за критически социални изследвания, пл. „Славейков“ 11, ет. 4, София 1000.

Мартин Капушев е специалист в секция „Социология на отклоняващото се поведение“ в Институт по социология. Води упражнения по Обща социология в СУ „Св. Климент Охридски“. Докторант на свободна подготовка в Институт по социология с теза в областта на социология на правото. *Основни публикации:* „Историята като поле на социален конфликт“ В: *Социалните конфликти в периода на преход*. София, 1995 г.; Етнометодологически поглед към историческия дискурс. *Социологически проблеми* 3/96 (в съавторство); Индивидуализираното наказание *Социологически проблеми* 1/97.

Адрес за кореспонденция: Институт по социология, БАН, ул. „Московска“ 13а, София 1000.